

KRIMP: KRAMP OF KANS?

HOE NEDERLAND OMGAAT MET REGIONAAL
DALENDE BEVOLKINGSCIJFERS

Op het eerste gezicht lijkt er de komende jaren niets te veranderen aan de gestage bevolkingsgroei in Nederland. De nationale prognoses tonen tot 2040 nog een groei van het aantal inwoners. Een fijn gevoel, want het groeiscenario is iets waaraan Nederland gewend en wellicht verslaafd is geraakt. Maar een nadere inspectie van de prognoses verraadt dat er sterke regionale verschillen zijn, waarbij in een aantal regio's geen sprake is van groei, maar van krimp. Op dit moment zijn er drie gebieden in Nederland die met demografische krimp te maken hebben: Zeeuws-Vlaanderen, Zuid-Limburg en Noordoost-Groningen. Daarnaast is er een tiental anticipeerregio's, gebieden die volgens prognoses op de korte en middellange termijn met krimp zullen kampen. Dus hoewel de getallen nationaal toenemen, blijkt een sterke groei alleen te gelden voor de Randstad. Ruim een derde deel van Nederland krijgt te maken met demografische krimp. Omgaan met krimp heeft Nederland sinds 1850 echter niet meer moeten doen – het groeidenken is oorverdovend dominant geweest.

Demografische krimp is een verzamelbegrip en bestaat grofweg uit drie vormen. Naast een daling van het aantal inwoners in een gebied, zijn dit de afname van het aantal huishoudens en het krimpen van de beroepsbevolking. Vergrijzing en ontgroening zijn demografische ontwikkelingen die parallel lopen aan bevolkingskrimp, en die de krimp kunnen versterken. Jongeren die wegtrekken naar gebieden met meer kansen voor studie en werk, zorgen voor een afname van de beroepsbevolking in een gebied. Een vergrijzing heeft als gevolg dat er meer sterfgevallen optreden, waardoor het aantal inwoners van een gebied daalt.

ANNE SEGHERS

werd in 1982 geboren in Hulst. Studeerde *Urban Design and Planning* aan de Technische Universiteit Eindhoven. Werkt als zelfstandig schrijfster, ontwerpster en onderzoekster op het gebied van stedelijkheid. Is medeoprichter van Studio Papaver, bureau voor stedelijk onderzoek, ontwerp en theorie.
Adres: info@anneseghers.nl.

Doordat demografische krimp een breed begrip is, zijn de effecten ervan net zo breed. Ze uiten zich in verschillende domeinen, op verschillende manieren. Van woningmarkt tot onderwijs, van sportvereniging tot ziekenhuis. Net als groei gaat krimp iedereen aan.

LEEGSTAND

Voor de woningmarkt betekent krimp een omslag van een markt van schaarste naar een meer ontspannen markt. Dit is een gunstige ontwikkeling voor de woonconsument. Hij krijgt meer kansen om een woning te kiezen die het best in zijn woonbehoefte voorziet. De consument kan in een ontspannen woningmarkt achterover leunen, maar de aanbodkant moet juist alle zeilen bijzetten. Zij moeten veel nauwkeuriger naar de wensen van de consument kijken. De tijd dat de schaarste ervoor zorgde dat een woning toch wel verkocht of verhuurd werd, is voorbij. Een woning die niet aansluit bij de behoefte, komt nu gewoon leeg te staan. Leegstand is een prominent symptoom van krimp. Het gevaar van leegstand is dat het als een besmettelijke ziekte om zich heen vreet, waarmee verpaupering en verloedering in gang gezet worden. In het ergste geval kan een dorp onleefbaar worden.

Ook de vastgoedprijzen ondervinden een effect van de omslag in de woningmarkt. Waar een zeer schaarse markt de woningprijzen sterk opdrijft, werkt een zeer ontspannen woningmarkt juist waardedaling van het vastgoed in de hand. Woningen staan langdurig te koop en worden soms helemaal niet verkocht. Wat is een woning waard die niemand wil hebben? En zijn mensen wel in staat het financiële verlies te

dragen wanneer de opbrengst van een woning niet de hypotheekschuld dekt? De meer kapitaalkrachtigen kunnen het zich desondanks veroorloven om weg te trekken, maar de minder kapitaalkrachtigen blijven noodgedwongen achter. Gevolg: er ontstaat een concentratie aan inwoners met lagere inkomens. Zo heeft demografische krimp ook een effect op de sociaal-maatschappelijke positie van een gebied.

BEDRIEGLIJKE INVLOEDEN

De relatie tussen demografische krimp en de woningmarkt is heel direct en wordt breed gedragen. Maar niet alle veranderingen in perifere gebieden zijn het gevolg van bevolkingsdaling. Sommige verschijnselen worden onterecht toegeschreven aan krimp. Bij andere fenomenen krijgt krimp een hoofdrol toebedeeld, terwijl ze slechts een bijrol speelt.

Zo is het verband tussen krimp en de regionale economie veel diffuser dan de krantenkoppen doen geloven. Het is niet per definitie zo dat voorzieningen niet langer kunnen overleven, doordat een afname van het aantal inwoners de afzetmarkt verkleint. Het feit dat een gebied minder werkgelegenheid heeft en dat de omvang van voorzieningen afneemt, zijn factoren die zowel oorzaak als gevolg van demografische krimp kunnen zijn. En dat bedrijven en winkels zowel in aantal als in grootte afnemen, kan heel goed volledig los staan van demografische ontwikkelingen. Economische ontwikkelingen en trends, zoals de opkomst van internetwinkelen en het nieuwe werken, hebben hier immers ook een invloed op. Maar het is wel zo dat demografische krimp de effecten van deze trends kan versterken.

Op basis van de deels onterechte relatie tussen bevolkingsdaling en het verdwijnen van voorzieningen is een hardnekkige misvatting ontstaan. Krimp zou een negatieve vicieuze cirkel in gang zetten, gebaseerd op de gedachte dat een afname van inwoners zou leiden tot een kleinere afzetmarkt, waardoor voorzieningen verdwijnen. Hierdoor zou de leefbaarheid van een dorp onder druk komen te staan, wat weer als gevolg zou hebben dat inwoners vertrekken. Deze gedachtegang is gestoeld op het idee dat de leefbaarheid van een dorp bepaald wordt door de aanwezigheid van voorzieningen. Hierin ligt de kern van de misvatting besloten. In de praktijk blijkt immers dat veel dorpen “woondorpen” zijn. Daarvoor zijn de belangrijkste graadmeters voor de leefbaarheid en aantrekkelijkheid niet het aantal en de kwaliteit van de aanwezige voorzieningen, maar juist de kwaliteit van de woning en de woonomgeving. Bewoners uit woondorpen zijn het gewend om zich voor de benodigde voorzieningen te oriënteren op de regio.

Het is belangrijk om bij demografische krimp de werkelijke oorzaken en gevolgen scherp te stellen, alvorens tot actie over te gaan. Maatregelen die gebaseerd zijn op misvattingen zullen niet effectief blijken. Los van de misvattingen is het duidelijk dat krimp gevolgen heeft. Maar is krimp daarom erg? Sommige effecten, zoals leegstand

Overzicht van de Nederlandse krimpgebieden en anticipieerregio's (gebieden die op korte of middellange termijn met demografische krimp zullen kampen).

en verpaupering, zijn pijnlijk en zetten de leefbaarheid onder druk. Ook het sluiten van winkels en scholen wegens onvoldoende draagvlak is schrijnend. Maar deze effecten zijn niet onoverbrugbaar. Ten minste, niet als de krimp omarmd wordt en er gewerkt wordt met een nieuwe, krimpbestendige mentaliteit. Maar juist dat steekt: het doet pijn om af te stappen van het groeiscenario en om te gaan met de nieuwe werkelijkheid. Nederland vertoont ontweningsverschijnselen.

ONTKENNING EN KRAMP

Nu de groeimachine tot stilstand komt, ontstaat er frictie met het normbesef dat groei gelijk staat aan vooruitgang. Krimp wordt geassocieerd met mislukking en achteruitgang. Dat valt goed te verklaren, want de afgelopen decennia zijn Nederlanders beloofd voor groei. Het Gemeentefonds keert immers uit op basis van het aantal inwoners, onderwijsinstellingen krijgen budgetten op basis van het aantal leerlingen en het salaris van wethouders stijgt naarmate hun gemeente meer inwoners telt. Deze principes geven positieve prikkels bij groei, maar tegelijkertijd betekent dit dat krimp voelt als een afstraffing.

Bestuurders reageren verschillend op krimp. Vaak worden voorspellingen van krimp in eerste instantie ontkend. Deze reactie wordt ingegeven vanuit een gevoel van

Een leegstaand en verpauperd winkelpand in het krimpdorp Sas-van-Gent, Zeeuws-Vlaanderen.

mislukking en imagoschade. Alsof krimp een resultaat zou zijn van slecht bestuur. Bestuurders en lokale overheden schieten in een kramp en soms mag het k-woord niet eens genoemd worden uit angst voor een selffulfilling prophecy. Een zonderlinge gedachte, want net als groei is krimp een proces dat buiten bestuurlijke agenda's plaatsvindt.

Maar na de ontkenningfase komt er een reactiefase. Krimp raakt verschillende partijen, zoals lokale overheden, woningcorporaties, projectontwikkelaars, zorg- en onderwijsinstellingen en het bedrijfsleven. Er bestaat niet iets als “nationaal krimpbeleid”. Elke partij kan zelf beslissen hoe ze op de demografische ontwikkelingen reageert. Maar de reactie van het gemeentelijke bestuur is vaak bepalend voor de positie die de andere betrokken partijen innemen.

Het krimpbeleid toont grofweg vier reacties. Het bestuur kan ervoor kiezen om de negatieve bevolkingsprognoses af te zwakken en hiermee indirect de aanstaande krimp te ontkennen. Het beleid verandert niet, maar volgt de weg die was ingeslagen tijdens het groeitijdperk. Een andere reactie is het bestrijden van bevolkingsdaling door juist hard in te zetten op het aantrekken van nieuwe bewoners. Citymarketing en beloftevolle nieuwbouwplannen proberen mensen te verleiden om te verhuizen naar de leeglopende gebieden. Maar in de praktijk blijken gemeentes om dezelfde groep

mensen te strijden. Want als er al nieuwe bewoners aangetrokken worden, zijn dit mensen uit de regio. De Randstedelingen blijven zitten waar ze zitten. Een succesvolle campagne van de ene gemeente betekent wegtrekkende bewoners in de buurgemeente. In veel gevallen komen er zelfs helemaal geen bewoners af op de nieuwbouwprojecten en wordt er enkel gebouwd voor de leegstand. En dat doet een dorp geen goed. Wie krimp bagatelliseert en bestrijdt, wil de bevolkingsdaling afwenden en zelfs terugkeren naar het groeitijdperk. Maar aangezien demografische ontwikkelingen nauwelijks te beïnvloeden zijn, hebben deze strategieën geen effect. Deze beleidsrichtingen blijken in de praktijk niet te werken.

Maar er zijn ook beleidsreacties die de demografische krimp accepteren, begeleiden en zelfs benutten. Gemeentes met een begeleidingsbeleid proberen hun huidige bewoners aan zich te binden met interessante voordelen, zoals kortingen voor starters en gunstige leningen voor verbouwingen. Ze bewegen mee met de bevolkingsdaling door nieuwbouwplannen te reduceren en na te denken over herstructurering: woningen worden gericht gesloopt of getransformeerd, zodat ze beter aansluiten bij de woonbehoefte, waardoor waardedaling van het vastgoed en leegstand en verkrotting beperkt blijven. Hierbij is het van groot belang dat gemeentes in een krimpregio hun acties op elkaar afstemmen.

De echte uitdaging ligt evenwel in het benutten van demografische krimp. En dat is lastig. Niet alleen bestuurlijke onwil is hier een grote drempel. Zelfs wanneer gemeentes voorbij deze eerste krimpaversie zijn, blijken regelgeving, regionale samenwerking en financiering in de weg te staan. Wie nieuwbouwplannen wil beperken, moet bijvoorbeeld rekening houden met mogelijke schadeclaims van partijen die al aangekochte kavels wilden ontwikkelen. Daarnaast zijn er geen juridische instrumenten om partijen op regionale schaal te laten samenwerken of hen te dwingen gemaakte afspraken na te komen. Wanneer op regionaal niveau is afgesproken om gemeentelijke nieuwbouwplannen te beperken, maar een gemeente gaat desondanks vrolijk bouwen, dan is er niets wat deze gemeente kan tegenhouden. En op financieel vlak blijken sloop- en herstructureringsplannen in krimpgebieden geen sluitende grondexploitatie te kennen. Normaliter worden sloopkosten verrekend met opbrengsten van nieuwbouwprojecten in hetzelfde plangebied, of in dezelfde gemeente. Maar in krimpgebieden vallen er geen opbrengsten te halen met nieuwbouwprojecten. Nieuwbouw wordt niet verkocht, maar komt leeg te staan. En los van de sloopkosten in enge zin vertegenwoordigt vastgoed ook een boekwaarde. Op het moment dat vastgoed gesloopt wordt, moet er afgewaardeerd worden in de boeken. Ook dat betekent verlies. De financiering van de krimpaanpak is een groot deelprobleem, waarvoor nog geen eenduidige oplossing is gevonden.

Fotocollage van het centrale plein in Sas-van-Gent. De omliggende panden staan te koop. De kerk zal leegstaan vanaf 1 januari 2013. Een nieuwe bestemming wordt gezocht.

OPSTAAN EN AANPAKKEN

Hoewel Nederland nu nog niet ingericht is om krimp te benutten, wordt hier wel aan gewerkt. Er zijn verschillende ontwikkelingen gaande, waarbij men meerdere denkrich-tingen aftast. Welke veranderingen zijn nodig om krimp als kans te kunnen inzetten?

Eind 2009 verscheen het actieplan *Krimpen met Kwaliteit*, een interbestuurlijk document dat is opgesteld door het Rijk, de Vereniging Nederlandse Gemeente (VNG) en het Interprovinciaal Overleg (IPO). Dit actieplan is grotendeels geënt op adviezen van het eerder aangestelde Topteam Krimp. Het beschrijft drie voorwaarden voor een effectieve krimpaanpak en geeft aanbevelingen hoe aan deze voorwaarden kan worden voldaan. Allereerst moeten lokale overheden zich bewust worden van krimp. Een tweede conditie is een heldere samenwerking tussen de betrokken partijen. In een krimp-gebied moet het individuele belang van gemeentes ondergeschikt zijn aan het regionale belang. Een passende bekostiging vormt de derde voorwaarde. Want de herstructu-rering die gepaard gaat met de aanpak van krimp kost geld en de “oude” financierings-methoden werken niet als er geen compensatie voor de kosten gevonden kan worden in nieuwbouw. De kosten moeten dus worden verdeeld tussen overheden en (maat-schappelijke) partners. Maar daarnaast moet ook het Gemeentefonds op een andere manier uitkeren. Nu is de uitkering gekoppeld aan het aantal inwoners van een gemeente en zo komen krimpgemeenten in een impasse terecht. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken, de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV) en het Sti-muleringsfonds Volkshuisvesting Nederlandse gemeenten (SVn) zijn naarstig op zoek naar oplossingen. In Limburg heeft dit geleid tot een Transformatiefonds, waaruit de

herstructurering betaald wordt. Dat is een eerste stap om de krimpaanpak betaalbaar te maken, maar een structurele oplossing tekent zich nog niet af aan de horizon.

Naast deze drie voorwaarden beschrijft het plan *Krimpen met Kwaliteit* acties voor de drie krimpregio's Zeeuws-Vlaanderen, Zuid-Limburg en Noordoost-Groningen op thema's als wonen, ruimte, onderwijs, voorzieningen en arbeidsmarkt. Deze adviezen en acties zijn algemeen en niet specifiek aan een locatie gebonden. Daarom werden de drie krimpregio's gevraagd elk een regionaal actieplan te schrijven, waarbinnen deze acties en de adviezen van het Topteam Krimp een plek krijgen.

Met het actieplan onderkent het Rijk niet alleen de noodzaak om krimp aan te pakken, maar stimuleert het actief tot noodzakelijke veranderingstrajecten, zowel lokaal als bovenlokaal. Voor de krimpregio's Parkstad Limburg en Eemdelta stelt het Rijk dan ook aanvullende budgetten aan, in totaal 31 miljoen euro. Dit geld is specifiek bedoeld om de krimpproblemen met woningvoorraad aan te pakken, bijvoorbeeld door herstructurering van wijken. Aanvullend op dit actieplan heeft de Sociaal Economische Raad (SER) aanbevelingen opgesteld over hoe het bedrijfsleven, dat in deze materie vaak buiten beeld blijft, beter betrokken kan worden bij de krimpaanpak. Hiervoor worden bijvoorbeeld "rondetafelgesprekken" voorgesteld om het overkoepelende regionale belang aan alle partijen duidelijk te maken. Een andere aanbeveling is een betere samenwerking tussen het bedrijfsleven en het onderwijs om een gezondere arbeidsmarkt te bekomen. Daarnaast adviseert men om (zorg)voorzieningen te bundelen en te concentreren om de toegankelijkheid ervan in krimpgebieden op een leefbaar peil te houden.

Inmiddels is de aanpak uit het actieplan aardig op stoom in de drie krimpregio's. De geadviseerde acties verplaatsen zich steeds meer van de visiefase richting de uitvoeringsfase. De voortgangsreportage in 2011 was positief. Hoewel er nog nauwelijks concrete resultaten geboekt zijn in de krimpregio's is er wel een grote vooruitgang te merken bij de lokale bewustwording over krimp. Daarom heeft het Rijk inmiddels besloten om ook de anticipeergebieden te betrekken bij de krimpcampagne. Een aanbeveling in de voortgangsrapportage was ook het opstellen van een strategische kennisagenda over bevolkingsdaling. Deze agenda is begin oktober 2012 gepubliceerd, en tegelijk is ook het Kennisplatform Demografische Transitie opgericht. Dit platform ontsluit de kennis over bevolkingsdaling, en zorgt ervoor dat de nog onbeantwoorde vragen worden onderzocht door de bevoegde instituten.

Een van de aarzelingen om krimp te benutten, zijn de juridische instrumenten die gebaseerd zijn op het groeidenken. De Nederlandse overheid werkt aan een vereenvoudiging van de ruimtelijke regelgeving: een juridische fusie moet leiden tot één omgevingswet. Die herziening wordt aangegrepen om de nieuwe wet meteen “krimpbestendig” te maken. Op dit moment is al een rapport beschikbaar dat de grootste knelpunten blootlegt tussen de nodige antikrimmaatregelen en het huidige omgevingsrecht. Het terugschroeven of geheel intrekken van bouwplannen blijkt bijvoorbeeld te wringen met de regelgeving, net als het herstructureren van wijken en sloop. Op basis van onderzoek naar deze knelpunten zijn aanbevelingen opgesteld om de nieuwe regelgeving “krimpvriendelijker” te maken. In de reguliere wetgeving mag een gebied maximaal vijf jaar lang een “tijdelijke bestemming” hebben die afwijkt van het bestemmingsplan. In de nieuwe regelgeving wordt voorgesteld deze termijn op te rekken naar tien jaar. Zo kunnen leegstaande panden of braakliggende gronden tijdelijk in gebruik genomen worden, wat de leefbaarheid van een gebied ten goede komt. Ook wordt het *Right to Challenge*-principe aanbevolen. Dit betekent dat bedrijven, bewoners, instellingen en overheden alternatieven kunnen aandragen voor efficiëntere of betere regelgeving. Als na een experimenteerperiode blijkt dat dit alternatief inderdaad beter werkt, kan het permanent ingevoerd worden. Zo ontstaat de mogelijkheid voor regelgeving op maat. En om sloop financieel draaglijk te maken, is aanbevolen dat huidige vereveningsmethoden niet verdwijnen in de nieuwe wetgeving en dat ze eventueel uitgebreid worden. Verevening houdt in dat bij bouwprojecten juridisch wordt vastgelegd dat particuliere partijen die er opbrengsten uit halen, ook “meebetalen” aan verwante bouwprojecten die enkel geld kosten. Een voorbeeld uit het groeitijdperk: wanneer een gemeente besluit de bestemming van agrarische grond te wijzigen en er een bedrijventerrein van te maken, wordt de economische waarde van die grond hoger, wat geld oplevert. Het aanleggen van de ontsluitingsweg naar datzelfde bedrijventerrein kost echter geld. Verevening vindt plaats wanneer de opbrengsten van de hogere grond-

waarde gebruikt worden om de kosten voor de wegaanleg te financieren. In krimpsituaties kan verevening dienen om het verlies door sloop te dekken met een winstgevend project elders in de gemeente, of zelfs elders in de regio.

Deze ontwikkelingen tonen aan dat Nederland langzaam gaat meebewegen met de krimp. Maar een gefundeerde omslag, van denken in groeitermen naar het benutten van krimpkanen, vergt een ander blikveld en een wending in de uitgesleten denkpatronen. Dat is een stroef proces waarbij men niet over één nacht ijs gaat.

EXPERIMENTEN

Hoewel de actieplannen en de aanstaande wijzigingen in de regelgeving een rijke voedingsbodem bieden voor de krimpaanpak, blijven het plannen op papier. Naast deze plannen hadden de krimpregio's een sterke behoefte aan experimenteelocaties, waar oplossingen konden worden getest. Daarom zijn er vanaf 2010 uiteenlopende experimenten gestart en inmiddels lopen er vierentwintig projecten, zowel in krimpregio's als in anticipatiegebieden, die kansen en oplossingen aftasten op het gebied van wonen, onderwijs, arbeidsmarkt, zorg, openbare ruimte en actief burgerschap. Tijdens een experimentenparade, eind 2011, zijn de eerste successen en valkuilen van de experimenten besproken.

Een experiment dat veel lof oogstte, was het "Elfpuntenplan" voor de wijk Vrieheid in Heerlen, Limburg. In deze wijk staan ruime woningen, waarvan driekwart in particulier bezit is. Maar de wijk verpaupert sterk. In het experiment zoekt men nieuwe manieren om met particulier bezit om te gaan in tijden van herstructurering en "ontbouwingsplannen". Het Elfpuntenplan omvat elf behapbare projecten, waarbij buurtbewoners bewust gemaakt worden van krimp, en samen met de lokale partners (overheden, bedrijven en instituten) werken aan de leefbaarheid van de wijk. Niet alleen de uitkomsten van de projecten zijn belangrijk, maar ook het proces. Het is de bedoeling dat alle participerende partijen zich regelmatig afvragen in welke verhouding ze zich ten opzichte van elkaar bevinden, of ze elkaar kunnen aanspreken en waar ieders verantwoordelijkheid ligt.

Zo ontstaat er een nieuwe dynamiek in de wijk, waardoor alternatieve manieren om de wijk te herstructureren een kans van slagen hebben, ondanks het particuliere bezit. De elf projecten vinden plaats op ruimtelijk vlak en op sociaal en economisch gebied, en ze dienen elkaar te ondersteunen. Sommige projecten zijn heel concreet, zoals de herinrichting van braakliggende terreinen en het hergebruik van een kerk als ontmoetingsplaats. Andere projecten zijn meer strategisch en aftastend, zoals het bedenken van nieuwe woonconcepten en strategieën voor "ontbouwen" en verdunnen. Op die manier krijgen zowel private partijen als de gemeente en de bewoners een beeld van wat de bevolkingsverdunding ruimtelijk betekent, welke kwaliteit hierdoor kan

ontstaan, maar ook welke kosten hiervoor moeten worden gemaakt en van welk (particulier) vastgoed men mogelijk afscheid moet nemen. De sociale projecten zijn hierbij een helpende hand. Gezinscoaches trachten faillissementen bij herstructurering te voorkomen. Ook het project met “keukentafelgesprekken” biedt huishoudens hulp bij herstructurering, door nauwkeurig in beeld te brengen wat de financiële situatie van een gezin is, welk gevolg de waardedaling van een woning heeft en hoe negatieve effecten geminimaliseerd of gecompenseerd kunnen worden. Het Elfpuntenplan moet ervoor zorgen dat de partijen die met krimp te maken hebben over hun eigen schutting heen kijken en het gezamenlijke belang van hun regio dienen.

Krimp is een fenomeen dat momenteel nauwelijks als kans benut kan worden binnen het groeidenken dat Nederland beheerst. Dit vasthouden aan de groei zorgt ervoor dat gemeenten en regio's moeizaam reageren op bevolkingsdaling en er nauwelijks op anticiperen. Maar door een opkomend besef bij lokale en nationale overheden ontstaat er naast het groeidenken langzaamaan ook ruimte voor een krimp-perspectief. Met aangepaste regelgeving in de maak en met experimenten in het veld, is er in ieder geval een voedingsbodem aan het ontstaan waarin krimp kan worden omgebogen tot een kans. Maar het is vervolgens aan de partijen die met de voeten in de modder staan om deze kans op te pakken.

LITERATUUR

GERT-JAN HOSPERS, *Krimp!*, SUN, Amsterdam, 2010, 92 p.

NOL REVERDA, *Over krimp*, Boekenplan Maastricht, 2011, 76 p.

F. VERWEST EN F. VAN DAM, *Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland -*

Beleidsstrategieën voor huidige en toekomstige krimpregio's, publicatie van het Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag, 2010. Online:

www.pbl.nl/publicaties/2010/Van-bestrijden-naar-begeleiden-demografische-krimp-in-Nederland.

Actieplan bevolkingsdaling *Krimpen met Kwaliteit*. Online: www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2009/11/27/actieplan-bevolkingsdaling-krimpen-met-kwaliteit.html

Bouwstenen en ontwikkelstrategieën. Aan de slag in Vrieheide–De Stack, BMC, 2011.

Online: http://www.bmc.nl/files/uploads/181011_vrieheide_planvanaanpak.pdf.

Kennisagenda Bevolkingsdaling Online: <http://goo.gl/MySG7>.

www.vanmeernaarbeter.nl

www.ruimtevolk.nl

www.bevolkingsdaling.nl